II.

JELENTÉS

1. Hogyan lehetséges jelentés?

A nyelvfilozófia egyik legfontosabb kérdése az, hogy mi különbözteti meg az értelmetlen hangsorokat az értelmes nyelvi kifejezésektől. Mi tesz egy kiejtett hangsort vagy a papíron egy jelsorozatot *jelentéssel bíró nyelvi kifejezéssé* általában? És miért fejezi ki az egyik hangsor ezt, a másik azt? Hogyan lehetséges az, hogy egy hangsor hallatán vagy egy vonalsorozat láttán megértünk vagy felfogunk valamit? És miért pont azt a valamit fogjuk fel? Azaz: hogyan lehetséges jelentés és megértés?

Bár a nyelvi kifejezések, mint hangsorok és vonalak, puszta fizikai tulajdonságaikkal is jellemezhetők, *nem érdemes* ezen a nyomon keresni a választ arra a kérdésre, hogy miben áll a jelentés. Nyilvánvalónak látszik ugyanis, hogy nincs semmilyen, például a jelek anyagában vagy formájában rejlő törvényszerűség, amely értelmessé teszi a „nyírfa" vagy „lélek" jeleket, szemben mondjuk a „берёза" vagy a „πσυχε" jelekkel. Hasonlóan áll a dolog a beszéddel. Ha most kérhetjük az olvasó közreműködését ebben a kísérletben – ejtsük ki a „világ" majd a „babig" hangsorokat; aligha találunk valamit a hangszálak rezgésének hosszúságában vagy frekvenciájában, ami az első hangsort értelmessé, a másodikat értelmetlenné teszi. A nyelvi jelek *kontingens* (esetleges) módon kapcsolódnak ahhoz, amit kifejeznek: a „lélek" éppúgy megteszi mint a „soul" vagy a „πσυχε". És hogy melyik jelek lesznek értelmesek és milyen jelentés kifejezésére szolgálnak, azt pusztán a *konvenció*, azaz a

megállapodás dönti el. Az általunk használt nyelvi jelek többsége ránk hagyományozott konvenciókon alapul, de mint ahogy azt az eszperantó vagy a gyorsírás példája mutatja, ezeket a konvenciókat bármikor újra lehet teremteni.

Mielőtt belefognánk a kérdésre adott válaszok tárgyalásába, érdemes lesz a vizsgálódás fókuszát kissé pontosítani. A jelentés filozófiai elméletei általában szavak és mondatok jelentésével foglalkoznak. A mondatok természetesen adódnak mint a jelentés hordozói: mert akár a kommunikációt, akár a világ leírását tekintjük a nyelvhasználat elsődleges funkciójának[1], a mondat látszik a legkisebb egységnek, amellyel ezt a funkciót megvalósítjuk. A mondatok másfelől többnyire belső szerkezettel rendelkeznek, azaz további jelentéssel bíró nyelvi kifejezésekre — szavakra — bonthatóak fel, és nyilvánvalónak látszik, hogy a mondat jelentése összefügg a benne szereplő szavak jelentésével. Ennek a ténynek az emberi nyelvekben óriási jelentősége van. Minden természetes nyelv potenciálisan végtelen számú mondatot tartalmaz, amelyet a nyelv kompetens beszélői képesek megérteni. Ezt a jelenséget az I. fejezetben Chomsky kifejezésével élve a nyelv *kreativitásának* neveztük, olykor a nyelv *produktivitásáról* szokás beszélni. Egy másik ide kapcsolódó jelenség a *szisztematicitás*: ha valaki érti azt a mondatot, hogy „Arany nagyra tartotta Petőfi költészetét", akkor minden bizonnyal képes lesz megérteni azt is, hogy „Petőfi nagyra tartotta Arany költészetét". Valószínűtlennek látszik, hogy egy nyelv megtanulásakor az összes mondat jelentését külön-külön sajátítanánk el: ez végtelen mennyiségű információ befogadását igényelné. Tény az, hogy általában semmi gondot nem okoz olyan mondatok megértése, amelyeket még soha azelőtt nem hallottunk, és tény, hogy egy megértett mondat elemeit újabb mondatokká tudjuk rendezni. Mindennek legkézenfekvőbb magyarázata viszont az, hogy a mondat jelentése a benne szereplő szavak jelentésétől és azok kombinációjának módjától függ: egy ismeretlen mondatot

[1] Lásd erről az I. fejezet 3.1. szakaszát.

kból, ismert szabályok szerint képezünk
k száma viszont véges, és ezért ezek
vnek ezt a sajátosságát — hogy az
tése a részek jelentésétől és összetételük
ozicionalitásnak nevezzük.[2] A jelentés
ől számot kell adnia.

általános kritériuma egy filozófiai
ének? Ha teljesen általános kritériumot
ban a legtöbben egyetértenek, hogy
érvényesek az ilyen elméletekre. A
okás a kifejezések jelentéséről beszélni:
gy a „fivér" és a „fiútestvér" jelentése
ó ugyanazt jelenti, mint a hollandban a
ca" szónak több jelentése van; hogy a
tése, míg a „tárkonyos borjúraguleves"
vább. Az efféle jelentésekkel kapcsola-
lásokat – amelyeket a nyelv kompetens
ezzük most *intuitív jelentés-tényeknek.*
ekednünk, hogy jelentéselméletünk
itív jelentés-tényeket: azaz a jelentést
yarázni, ami azonos akkor, amikor az
két kifejezés jelentése azonos, hiányzik
és a megítélés szerint értelmetlen, több
or a megítélés szerint egy kifejezés
. Ha például valaki azt javasolja, hogy
zságfeltételeivel adható meg, akkor a
lnie: ha két mondatnak azonosak az
z intuitív megítélés szerint is legyen
ordítva: az intuitív megítélés szerint
igazságfeltételeinek különböznie kell.
nazására az alábbiakban többször is (3.
unk példát.

unk be a gondolatok esetében az V. fejezet

megállapodás dönti el. Az általunk használt nyelvi jelek többsége ránk hagyományozott konvenciókon alapul, de mint ahogy azt az eszperantó vagy a gyorsírás példája mutatja, ezeket a konvenciókat bármikor újra lehet teremteni.

Mielőtt belefognánk a kérdésre adott válaszok tárgyalásába, érdemes lesz a vizsgálódás fókuszát kissé pontosítani. A jelentés filozófiai elméletei általában szavak és mondatok jelentésével foglalkoznak. A mondatok természetesen adódnak mint a jelentés hordozói: mert akár a kommunikációt, akár a világ leírását tekintjük a nyelvhasználat elsődleges funkciójának[1], a mondat látszik a legkisebb egységnek, amellyel ezt a funkciót megvalósítjuk. A mondatok másfelől többnyire belső szerkezettel rendelkeznek, azaz további jelentéssel bíró nyelvi kifejezésekre – szavakra – bonthatóak fel, és nyilvánvalónak látszik, hogy a mondat jelentése összefügg a benne szereplő szavak jelentésével. Ennek a ténynek az emberi nyelvekben óriási jelentősége van. Minden természetes nyelv potenciálisan végtelen számú mondatot tartalmaz, amelyet a nyelv kompetens beszélői képesek megérteni. Ezt a jelenséget az I. fejezetben Chomsky kifejezésével élve a nyelv *kreativitásának* neveztük, olykor a nyelv *produktivitásáról* szokás beszélni. Egy másik ide kapcsolódó jelenség a *szisztematicitás*: ha valaki érti azt a mondatot, hogy „Arany nagyra tartotta Petőfi költészetét", akkor minden bizonnyal képes lesz megérteni azt is, hogy „Petőfi nagyra tartotta Arany költészetét". Valószínűtlennek látszik, hogy egy nyelv megtanulásakor az összes mondat jelentését külön-külön sajátítanánk el: ez végtelen mennyiségű információ befogadását igényelné. Tény az, hogy általában semmi gondot nem okoz olyan mondatok megértése, amelyeket még soha azelőtt nem hallottunk, és tény, hogy egy megértett mondat elemeit újabb mondatokká tudjuk rendezni. Mindennek legkézenfekvőbb magyarázata viszont az, hogy a mondat jelentése a benne szereplő szavak jelentésétől és azok kombinációjának módjától függ: egy ismeretlen mondatot

[1] Lásd erről az I. fejezet 3.1. szakaszát.

ugyanis már ismert szavakból, ismert szabályok szerint képezünk – a szavak és szabályok száma viszont véges, és ezért ezek megtanulhatók. A nyelvnek ezt a sajátosságát – hogy az összetett kifejezések jelentése a részek jelentésétől és összetételük módjától függ – *kompozicionalitásnak* nevezzük.[2] A jelentés filozófiai elméletének erről számot kell adnia.

Van-e még valami általános kritériuma egy filozófiai jelentéselmélet helyességének? Ha teljesen általános kritériumot nem is tudunk adni, abban a legtöbben egyetértenek, hogy bizonyos megszorítások érvényesek az ilyen elméletekre. A mindennapi életben is szokás a kifejezések jelentéséről beszélni: például mondhatjuk, hogy a „fivér" és a „fiútestvér" jelentése azonos; hogy mindkét szó ugyanazt jelenti, mint a hollandban a „broer" szó; hogy a „tárca" szónak több jelentése van; hogy a „babig" szónak nincs jelentése, míg a „tárkonyos borjúraguleves" kifejezésnek van, és így tovább. Az efféle jelentésekkel kapcsolatos mindennapi állásfoglalásokat – amelyeket a nyelv kompetens beszélői osztanak – nevezzük most *intuitív jelentés-tényeknek*. Általában arra kell törekednünk, hogy jelentéselméletünk tiszteletben tartsa az intuitív jelentés-tényeket: azaz a jelentést olyasmivel célszerű magyarázni, ami azonos akkor, amikor az intuitív megítélés szerint két kifejezés jelentése azonos, hiányzik akkor, amikor egy kifejezés a megítélés szerint értelmetlen, több van belőle akkor, amikor a megítélés szerint egy kifejezés kétértelmű, és így tovább. Ha például valaki azt javasolja, hogy egy mondat jelentése igazságfeltételeivel adható meg, akkor a következőnek kell teljesülnie: ha két mondatnak azonosak az igazságfeltételei, akkor az intuitív megítélés szerint is legyen azonos a jelentésük; és fordítva: az intuitív megítélés szerint eltérő jelentésű mondatok igazságfeltételeinek különböznie kell. Ennek az elvnek az alkalmazására az alábbiakban többször is (3. szakasz, 6. szakasz) láthatunk példát.

[2] Hasonló jelenségről számolunk be a gondolatok esetében az V. fejezet 3.2. szakaszában.

2. Jelentés és referencia

Első próbálkozásunk igen egyszerű megfigyelésekből indul ki. Mire használjuk a nyelvet? Például arra bizonyosan, hogy különböző dolgokról állításokat tegyünk. Azzal, hogy „a szamovár az asztalon van, Fjodor Fjodorovics a kertben sétál" szamovárról, asztalról, Fjodor Fjodorovicsról, a kertről – a világ dolgairól mondunk valamit. És talán éppen itt keresendő a szavak jelentése: hogy mindegyik egy bizonyos dolgot, vagy dolgoknak egy bizonyos fajtáját jelöli. A nyelvi kifejezéseknek azt a sajátosságát, hogy a világ dolgaira vonatkoznak vagy utalnak, a nyelv *referáló* funkciójának nevezzük. A javaslat tehát az lenne, hogy a jelentést azonosítsuk a referenciával. Ezt az elképzelést vélte Wittgenstein felfedezni Szent Ágoston *Vallomásainak* egyik szakaszában, és ezzel az idézettel nyitotta a *Filozófiai vizsgálódásokat*:

> Ha a felnőttek valamilyen tárgyat megneveztek, és közben felé fordultak, úgy ezt én érzékeltem, és felfogtam, hogy a hangok, amelyeket kiejtette, a tárgyat jelölik, minthogy *rá* akartak utalni. Ezt azonban gesztusaikból szűrtem le, minden nép természetes nyelvéből, abból a nyelvből, amely az arckifejezés és a szem játékával, a végtagok mozgásával és a hang csengésével a lélek érzéseit árulja el, azt, ha lélek valamire vágyakozik, vagy valamit fogva tart, vagy valamitől menekül. Így értettem meg lassanként, hogy mely dolgokat jelölnek a szavak, amelyeket különböző mondatokban újra és újra meghatározott helyükön hallottam kimondani. És amidőn ajkam hozzászokott ezekhez a jelekhez, immáron én is az ő segítségükkel juttattam kifejezésre vágyaimat. (*Vizsgálódások*, 1.§)[3]

[3] Ludwig Wittgenstein, *Filoozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1992. 17.

Wittgenstein szerint az idézet „az emberi nyelv lényegének egy bizonyos képét tárja elénk. Nevezetesen ezt: a nyelv szavai tárgyakat neveznek meg – a mondatok pedig ilyen megnevezések összekapcsolásából adódnak."

Néhány egyszerű megfontolás rögtön világossá teszi, hogy az elmélet ebben a formában nem alkalmas arra, hogy a jelentés lehetőségének kérdésére általában választ kapjunk. Nézzük csak meg az éppen most leírt mondatot! Ugyan mire utalnak a „néhány", a „nem" vagy az „a" kifejezések? Az ágostoni példában úgy tanítjuk a szavakat, hogy rámutatunk valamire, és közben a nevét mondjuk – de vajon miféle dolgokra kéne mutatnunk ahhoz, hogy ezeket a szavakat valakinek megtanítsuk? Úgy tűnik, az az egyszerű elképzelés, hogy a nyelvi kifejezések jelentését a világ dolgainak való megfeleltetés révén nyerjük, eleve csak a nyelvi kifejezések egy bizonyos osztályára alkalmazható – elsősorban a főnevekre és a személynevekre. De talán túlságosan sokat várunk el egyszerű elméletünktől – vajon nem lehetséges az, hogy a jelentés és referencia azonosítása legalábbis bizonyos szavak esetében működik, és a többi kifejezésre érdemes ezután sort keríteni?

Sajnos, az elmélet nem alkalmazható minden további nélkül még az olyan kifejezésekre sem, amelyek kategóriájukat tekintve a „szamovár" vagy a „Fjodor Fjdorovics" kifejezéshez hasonlóan viselkednek. Lehetséges ugyanis értelmes állításokat tenni nemlétező dolgokról is: azaz bizonyos szavakhoz egyetlen dolog sem fog passzolni. Ilyen például az „unikornis" vagy a „Pegazus". Talán az juthat eszünkbe, hogy az „unikornis" jelentését mégiscsak meg lehet tanítani rámutatással; mert ha egy igazi unikornist nem is, de egy unikornist ábrázoló képet be tudunk szerezni. Ez azonban nem felel meg az elmélet céljainak. Az elképzelés az volt, hogy egy szó jelentése a dolog, amelyre utal. Az egyetlen *dolog* ebben az esetben a kép; csakhogy mi az „unikornis" szó használatával nem unikornisokat ábrázoló képekről, hanem *unikornisokról* szeretnénk beszélni; amikor azt állítjuk, hogy az unikornisok füvet esznek, akkor nem arra gondolunk, hogy az unikornisokat ábrázoló képek esznek füvet.

Ha esetleg valaki kísértést érezne arra, hogy az „unikornis" referenciáját az unikornis ideájával vagy fogalmával azonosítsa, akkor ugyanezt kell végiggondolnia: nyilván senki nem akarja azt állítani, hogy az unikornisok fogalma füvet eszik. Viszont annak dacára, hogy az „unikornis" kifejezésnek nem tudunk dolgot megfeleltetni, a kifejezés mégiscsak értelmes.

Egy további, igen fontos érv szól amellett, hogy a jelentés nem azonosítható a referenciával még akkor sem, ha egy szó megjelöl valamilyen tárgyat. A következő megfontolások Frege „Jelentés és jelölet"[4] című munkájának gondolatmenetét követik. A jelentést a referenciával azonosító elmélet szerint azt, hogy egy szó rendelkezik jelentéssel — és hogy *éppen azzal* a jelentéssel rendelkezik — *egyedül* az magyarázza, hogy a szó egy bizonyos dolgot nevez meg. Így, ha két szó *ugyanazt* a dolgot jelöli, jelentésük is szükségképpen azonos lenne. Idézzük most fel azt, amit korábban a jelentés kompozicionalitásáról mondtunk: az összetett kifejezések jelentését részeik jelentése és összetételük módja határozza meg. Ezért, ha egy összetett kifejezésben egy szót azonos jelentésűre kicseréljük, akkor az egész kifejezés jelentése nem változhat meg. Mindebből pedig az következne, hogy az azonos referenciájú (vagy Frege kifejezésével azonos *jelöletű*) szavak egymással felcserélhetők anélkül, hogy az őket tartalmazó mondatok jelentése megváltozna. Csakhogy ez nem így van.

A híres példa szerint az ókori csillagászok Hesperusnak nevezték azt a csillagot, amely este először feltűnik az égen, és Phosphorusnak azt, amely reggel utoljára tűnik el. Bár ezt az ókori csillagászok nem tudták, valójában így ugyanannak dolognak, a Vénusz bolygónak adtak két nevet. (Az asztronómiailag szemmel láthatóan igencsak képzett magyar népi hagyományban ez az Esthajnalcsillag.) Vegyük szemügyre a következő két mondatot:

---

[4] Gottlob Frege, „Jelentés és jelölet" (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok.* Osiris, Bp. 2000. 118–147.

(1) Hesperus azonos Hesperusszal.
(2) Hesperus azonos Phosphorusszal.

A második mondat mindössze abban különbözik az elsőtől, hogy a „Hesperus" második előfordulását egy azonos jelöletű szóra, a „Phosphorus"-ra cseréltük. A különbség a két mondat között mégis jelentős. Míg az első triviális és vélhetően az ókori csillagászok egyetértését is bírta, addig a második érdekes információt közöl a világról, és igazsága az ókori csillagászok előtt rejtve maradt. A két mondat, ahogy Frege fogalmaz, eltérő ismeretértékkel rendelkezik. Azt látjuk tehát, hogy az azonos jelöletű szavak felcserélése itt az állítás ismeretértékének megváltozásához vezetett; sőt van olyan eset is, amikor egy hasonló csere az állítás *igazságértékét* is megváltoztatja, mint ahogy azt az alábbi példák mutatják:

(3) Az ókor csillagászok úgy gondolták, hogy Hesperus azonos Hesperusszal.
(4) Az ókor csillagászok úgy gondolták, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal.

A fenti két mondat közül az első igaz, a második hamis; jelentésük tehát nem lehet azonos.

Főképpen az első példával kapcsolatos megfontolások indították így Fregét arra, hogy a következő javaslatot tegye: a szavaknak *jelöletükön* kívül kell rendelkezniük még egy sajátossággal, amely számot ad a nyelvben betöltött szerepükről. Ezt a sajátosságot Frege *értelemnek* nevezte[5], és az értelmet a jelölet megadásának módjaként jellemezte. Egy jelöletet többféleképpen is meg lehet adni, azaz lehetséges, hogy két eltérő értelmű szónak azonos legyen a jelölete. Így magyarázatot nyer

---

[5] A magyar fordításban „jelentés" szerepel; mi úgy véljük, hogy az eredeti német „Sinn" szót célszerűbb értelemnek fordítani. Lásd a III. fejezet (Referencia) 8. lábjegyzetét.

az, hogy miért nem felcserélhető egymással a „Hesperus" és a „Phosphorus": bár jelöletük megegyezik, értelmük eltér.

A referencia kérdését és a referáló kifejezések jelentését részletesebben a következő fejezetben fogjuk vizsgálni. A fenti megfontolásokból annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a referencia a nyelv fontos funkciói közé tartozik, és bizonyos kifejezések jelentése vélhetően összefügg majd azzal, hogy dolgokra referálnak: akármi is legyen a válasz arra a kérdésre, hogy miért értelmes a „tőr" szó, és miért jelenti éppen azt, amit jelent, a válasznak számot kell adnia arról is, hogy a „tőr" szó segítségével képesek vagyunk tőrökre utalni. A jelentést viszont közvetlenül nem azonosíthatjuk a referenciával, mert vannak olyan jelentéssel rendelkező kifejezések, amelyek nem referálnak semmire, és az azonos referenciájú szavak eltérő jelentést adhatnak a mondatoknak, amelyekben szerepelnek.

3. Jelentés és igazságfeltétel

3.1 Jelentés és leírás

Az előző szakasz elején abból a gondolatból indultunk ki, hogy a nyelv célja a körülöttünk levő világ leírása. Okulva immáron a kezdetben felmerült problémákból, próbálkozzunk meg még egyszer ennek az elképzelésnek a kidolgozásával.

A filozófiának talán egyik legrégebbi igénye a tudományok megalapozása. Az effajta meggondolások legkézenfekvőbb lelőhelye az ismeretelmélet, mikor is általában az emberi tudás lehetőségére, a helyes ismeret kritériumaira, a tudás megszerzésének módszereire és a megismerés határaira kérdezünk rá. A tudományok megalapozása nem korlátozódik az episztemológia területére: például a realizmus-antirealizmus vitában való állásfoglalás metafizikai problémákat is felvet. Amikor a filozófiában egyre nagyobb szerepet kapott a nyelv vizsgálata, természetesen adódott a feladat, hogy ezt a megalapozást egy új

területre is kiterjesszék; mivel tudományos ismereteinket a nyelv segítségével fejezzük ki, a filozófiai »előmunkálatok« része az, hogy ennek a kifejezésnek a feltételeit, lehetőségeit feltérképezzük. A tudományok célja a társadalmi, természeti világ leírása, az, hogy erről a világról igaz állításokat tegyünk vagy elfogadható hipotéziseket állítsunk fel. Ha tehát a filozófus a *tudományok vagy a megismerés nyelvi szempontból történő megalapozását* tartja a nyelvfilozófia feladatának, akkor nyilván a nyelvnek a *nyelven kívüli világot leíró* funkcióját tekinti elsődlegesnek, és a minket most érdeklő kérdést, a jelentés kérdését is olyan kifejezésekkel kapcsolatban veti fel, amelyek ezt a funkciót megvalósítják.

Azok a filozófusok, akik a fenti előfeltevést többé-kevésbé magukévá tették, persze tisztában voltak azzal, hogy a nyelv a leíráson kívül másfajta célokat is szolgálhat, de, mint szerényen megjegyezték, ezek kívül esnek az ő érdeklődésükön. Russell szerint például a nyelvnek három alapvető feladata van: (1) tényekre utal (2) kifejezi a beszélő állapotát (3) megváltoztatja a hallgató állapotát. Mint megállapítja, az őt foglalkoztató ismeretelméleti problémákhoz mindössze az elsőnek van köze.[6] Frege *Fogalomírásának* előszavában azt mondja, hogy az általa megalkotott formulanyelv „egy meghatározott tudományos célokra kigondolt segédeszköz, amelyet nem szabad amiatt elítélni, hogy másra nem alkalmas."[7] Ahogy például a nyelv esztétikai elemzését – egy jól megválasztott jelző kifejező erejét vagy egy verssor magával ragadó ritmusát – ma sem tekintik a nyelvfilozófiai vizsgálódás részének, holott nyilvánvalóan a nyelv funkciói közé tartozik az is, hogy „szép legyen", úgy jogosnak tűnhet, ha most is behatároljuk vizsgálódásunk körét.

A jelentés kérdését természetes lesz elsőként a kijelentő mondatoknál megvizsgálni, hiszen egy kijelentés látszik a

---

[6] Bertrand Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth.* 1. kiadás 1940; átdolgozott kiadás Routledge, London 1995. Lásd például az I. vagy a XIV. fejezetet.

[7] Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok.* 17.

legegyszerűbb egységnek, amely a világról valamit közöl. A kijelentés tényekre utal. Erre való. Ha azt mondjuk, hogy „Süt a nap" vagy „Az arany sárga fém", akkor ezzel azt akarjuk kifejezni, hogy a világ valamiképpen van és nem másképp. Persze ahhoz, hogy egy kijelentés tényleg leírja a világot, *igaznak* kell lennie. Valahányszor az a kijelentés, hogy „Süt a nap" igaz, a világ mindig rendelkezik egy meghatározott jelleggel — hogy süt benne a nap -, és fordítva, az teszi igazzá a kijelentést, ha a világ épp olyan — hogy süt benne a nap. És azalatt, hogy „Süt a nap", pontosan azt értjük, hogy a bizonyos meghatározott jelleg fennáll, vagyis, hogy a *kijelentés igazságfeltételei* kielégülnek. Ha a jelentést próbáljuk megragadni, akkor a jelek szerint a most tárgyalt fogalom éppen megfelel: vagyis a kijelentő mondat jelentése igazságfeltételeivel — azon feltételekkel, amelyek mellett igaz — azonos.[8]

Bár célszerűnek látszott elsőként a kijelentésekről beszélni, ez nem ment minket fel az alól, hogy más kifejezések jelentését megvizsgáljuk. A korábbiakban szóltunk a kompozicionalitás elvéről; ezt az elvet most megpróbáljuk felhasználni arra, hogy a mondatoktól eltérő típusú kifejezések jelentését értelmezzük. A kijelentések jelentéséről már alkottunk valamiféle elképzelést, és azt is tudjuk, hogy jelentésük részeik jelentéséből tevődik össze. A javaslat az lesz, hogy a kifejezések jelentését *azzal a szereppel kell megragadni, amivel hozzájárulnak azoknak a kijelentéseknek az igazságfeltételeihez, amelyben előfordulhatnak*. Ez az elképzelés, amely Fregétől származik, kulcsszerepet játszott a huszadik századi logika és nyelvfilozófia fejlődésében. Quine például az empirista filozófia fejlődésének egyik mérföldkövét látta abban, hogy „a jelentés elsődleges hordozója nem a szó, hanem a mondat lett", és „a szavak jelentését absztrakcióval azoknak a

[8] Vö. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 4.022 paragrafus: „A kijelentés *mutatja* az értelmét. A kijelentés *mutatja*, hogyan állnak a dolgok, *ha* igaz. És azt *mondja, hogy* így és így állnak."

mondatoknak az igazságfeltételeiből nyerjük, amelyben előfordulnak".[9]

Ezzel a módszerrel könnyedén számot adhatunk például a „nem" (vagyis a tagadás) jelentéséről. Az a kijelentés, hogy „nem süt a nap" akkor lesz igaz, amikor a „süt a nap" mondat igazságfeltételei nem teljesülnek. Általában a „nem *p*" mondat igazságfeltétele az, hogy a „*p*" igazságfeltételei ne teljesüljenek; ezzel ragadható meg a „nem" kifejezés hozzájárulása a kijelentés igazságfeltételeihez. Hasonlóképpen adunk számot például az „és" illetve a „vagy" kifejezések jelentéséről.

Tekintsük ezután a predikátumokat, mondjuk a „kő" kifejezést. A világ leírására irányuló vállalkozásunk során bizonyos dolgokról kiderül, hogy kövek, másokról pedig az, hogy nem kövek. Azaz az „*x* egy kő" kijelentés az *x* bizonyos értékeire igaz, másokra meg hamis lesz. Így szerencsésen elérkeztünk egy kijelentéshez, amelyeknek jelentéséről elméletünk már rendelkezik; vagyis az elképzelés lényege az, hogy a „kő" egy inkomplett kifejezés — egy olyan függvény, amelyet megfelelő változóértékekkel kitöltve kijelentéseket kapunk, ezeknek a jelentése viszont megadható igazságfeltételeikkel.[10]

3.2 *Igazságfeltétel és logika*

A példákkal megpróbáltuk érzékeltetni az elképzelés alapvonalait, de természetesen számos további részlet vár tisztázásra. Ezeknek kidolgozásában az elmélet támaszkodhat a modern szimbolikus logika jó néhány eredményére. Nem véletlen, hogy azok a filozófusok, akiknek a jelentés igaz-

[9] Willard van Orman Quine, „Five milestones of empiricism". In: *Theories and Things*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 68–69.

[10] Ennek az elképzelésnek az alkalmazásához lásd Rudolf Carnap „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül". In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 11.

ságfeltétel-elméletét ilyen vagy olyan formában szokás tulajdonítani – Frege, Russell, a fiatal Wittgenstein – egyszersmind a modern logika megalapozásában is meghatározó szerepet játszottak .

Érdemes lesz egy pár szót szólni a minket érdeklő kérdés és a logika viszonyáról. A logika a helyes következtetés tudománya. Egy következtetést akkor mondunk helyesnek, ha lehetetlen az, hogy a premisszák igazsága mellett a konklúzió hamis legyen – azaz a helyes következtetéstől azt várjuk el, hogy „örökítse" az igazságot. A következtetések helyességét az állítások „logikai szerkezetétől" tesszük függővé, az állítások más vonásaitól viszont eltekintünk. Hogy mi is a logikai szerkezet, azt itt pontosan nem tudjuk meghatározni; elégedjünk meg egy példával.

(5)	Premisszák:	Ha fát vágunk, akkor repül a forgács.
		Fát vágunk.
	Konklúzió:	Repül a forgács.
(6)	Premisszák:	Ha a jelentés holisztikus, akkor a kognitív pszichológia tudománya lehetetlen.
		A jelentés holisztikus.
	Konklúzió: lehetetlen.	A kognitív pszichológia tudománya

A két érv logikai szerkezete azonos; sematikusan mindkettőt a következőképpen írhatjuk le:

(7)	Premisszák:	Ha p, akkor q
		p
	Konklúzió:	q

A következtetés helyessége szempontjából mellékes lesz, hogy az egyik érvben favágásról, a másikban a kognitív pszichológiáról beszélünk. Az viszont fontos, hogy mindkettőben szerepel a „ha... akkor" konnektívum. Ahhoz, hogy megállapítsuk, ez a

következtetési séma átörökíti-e az igazságot, tudnunk kell, hogy a „ha ... akkor" kifejezés hogyan járul hozzá egy kijelentés igazságértékéhez; másképpen, hogy a „Ha p, akkor q" mondat igazságértéke hogyan függ p és q igazságértékétől. Ekkor képesek leszünk megállapítani, hogy a fenti érvben a premiszszák igazsága maga után vonja-e a konklúzió igazságát. (A válasz: igen.) Az általános vélekedés szerint, ha megadjuk a „ha...akkor" hozzájárulását a „ha p, akkor q" mondat igazságértékéhez, akkor ezzel megadtuk a konnektívum *jelentését*. A logikai vizsgálódás a jelentést tehát annyiban veszi figyelembe, amennyiben ez a következtetések helyességének – igazság-örökítő jellegének – megállapításához szükséges. A formális szemantika feladata az, hogy megállapítsa, a különböző kifejezések hogyan járulnak hozzá a kijelentések igazságértékéhez.

A jelentés igazságfeltétel-elmélete ennyiben tehát remekül megfelel a logika céljainak, és a jelentés iránt érdeklődő nyelvfilozófus számos ötletet meríthet a formális szemantika eredményeiből. A logikus azonban megengedheti magának, hogy ne valljon színt jó néhány olyan kérdésben, amely a jelentés filozófiai elméletében kulcsfontosságú. Mindjárt a következő szakaszban kiderül például, hogy az igazságfeltételek fogalma további értelmezésre szorul. Ez egyike azoknak a kérdéseknek, amelyekben egy logikusnak vélhetően nem kell állást foglalnia – a jelentés kérdésével foglalkozó filozófusnak azonban igen.

3.3 *Ellenvetések*

Vizsgáljuk most meg, milyen nehézségek merülhetnek fel a jelentés igazságfeltétel-elméletével kapcsolatban. Az elmélet ismertetésekor olyasféle mondatokból indultunk ki, mint a „Süt a nap". Világos, hogy a „süt a nap" miért jelent mást, mint az „esik az eső" – a két mondat ugyanis más és más feltételek mellett lesz igaz. Valahogy úgy képzeltük a dolgot, hogy a világ mindenféle állapotokban lehet, és egy kijelentés jelentése azokkal az állapotokkal adható meg, amelyben a kijelentés igaz. Más

szóval: természetes gondolat az igazságfeltételeket azokkal a körülményekkel azonosítani, amelyek mellett a kijelentés igaz. De mi a helyzet azokkal a kijelentésekkel, amelyek *minden körülmények között* igazak — azaz a szükségszerű igazságokkal? Ha vannak szükségszerű igazságok, akkor a következő két kijelentés vélhetőleg közéjük fog tartozni:

(8) Nincsen legnagyobb prímszám.

(9) Egy euklideszi háromszög szögeinek összege 180°.

A kettő szemmel láthatólag mást jelent, ugyanakkor mindkettő bizonyos értelemben ugyanolyan feltételek mellett — úgy mondhatnánk, hogy „bármilyen feltétel mellett" — lesz igaz. Az elmélet szerint tehát jelentésük megegyezik, ez viszont ellentmond a józan észnek. Íme egy példa arra, hogy az intuitív jelentés-tényeknek való megfelelés követelménye (amelyet az 1. szakaszban említettünk) hogyan alkalmazható egy jelentéselmélet kritikájában. Ettől még nem kell feltétlenül kétségbeesnünk, ám érdemes lesz észben tartani, hogy ez a kérdés további megfontolást igényel. Három lehetőség kínálkozik akkor, ha az igazságfeltételeket továbbra is összekapcsoljuk a jelentéssel: (i) állíthatjuk azt, hogy nincsenek szükségszerű kijelentések, (ii) mondhatjuk, hogy a szükségszerű kijelentések jelentéséről másképp kell számot adnunk, mint a kontingens kijelentésekéről (egy ilyen megoldást látunk majd a következő szakaszban), (iii) megpróbálkozhatunk az igazságfeltétel fogalmának egy másfajta értelmezésével, amely az igazságfeltételeket nem a körülményekkel azonosítja.

Az igazságfeltétel-elmélettel szembeni ellenvetések gazdag tárházát fedezhetjük fel akkor, ha elutasítjuk azt a kiinduló feltevést, hogy a nyelvi jelentést a leíró nyelv összefüggésében kell vizsgálni. Márpedig ugyan hogy is lehetne tagadni, hogy a „Talpra magyar!" vagy a „Rabok legyünk, vagy szabadok?" éppúgy az értelmes nyelvhasználat része, mint a „Rabok voltunk mostanáig" — de az előbbiekről az igazságfeltétel-elmélet látszólag mélyen hallgat, hiszen ezek a mondatok nem igazak

vagy hamisak, ezért nincs értelme igazságuk feltételeiről beszélni. Persze emlékezünk arra, hogy filozófusaink igyekeztek óvatosan eljárni ebben az ügyben és eleve kijelentették, hogy vizsgálódásuk köre korlátozott. Igaz ami igaz, nem várhatjuk el senkitől, hogy a jelentés valamennyi filozófiai kérdésére választ adjon. Az ellenvetést ezért pontosabban kell megfogalmaznunk; megkérdőjelezhetjük azt a feltevést, hogy a leíró nyelv valamiképp a nyelvhasználat *autonóm* (és alkalmasint a többihez képest elsődleges) szegmensét képezi, és így azt is, hogy a leíró jelentés vizsgálható önmagában, kizárólag ezen a szegmensen belül. Erről már szóltunk az I. fejezet 3.2. szakaszában: ilyesfajta kételyeket fedezhetünk fel például a késői Wittgensteinnek a *Filozófiai vizsgálódásokban* közreadott töprengéseiben vagy Austin elméletében. Nehéz lenne azonban ennyivel elintézni az igazságfeltétel-elméletet, hiszen lehetséges az is, hogy az igazságfeltételek fogalma majd egy tágabb elmélet keretében nyer értelmet. Az ördög itt is a részletekben lakozik, és a részleteket később alkalmunk lesz szemügyre venni. Egyelőre érdemesebb lesz egy olyan jelentéselméletre sort keríteni, amely mind eszmeileg, mind történetileg szorosan kapcsolódott Frege, Russell és a fiatal Wittgenstein munkásságához.

4. Jelentés és verifikáció

A logikai pozitivizmus néven ismertté vált irányzathoz tartozó filozófusok[11] mindenkinél komolyabban vették azt a fentebb megfogalmazott elképzelést, hogy a nyelvfilozófia feladata a megismerés és a tudományok nyelvi szempontból történő megalapozása. A modern szimbolikus logika eredményei iránt is feltétlen lelkesedést tanúsítottak. A jelentés magyarázatához

[11] A nyelvfilozófia legjelentősebb logikai pozitivista művelője Rudolf Carnap volt; az alábbiakban gyakran hivatkozunk „az" angol logikai pozitivista, A. J. Ayer nézeteire.

azonban nem csak az *igazság*, hanem az *igazolás* fogalmát is elengedhetetlennek tartották.

Az eddig tárgyalt jelentéselméletnek van egy érdekes vonása: a jelentés kérdését kizárólag „A Nyelv" szempontjából vizsgálja, ám egy szót sem ejt a nyelv *használóiról*; a jelentés lehetőségét igyekszik elmagyarázni, ám a *megértés* lehetőségéről mélyen hallgat. Mindattól, amit az elmélet állít, egy nyelv anélkül is létezhetne, hogy bárki valaha is használná. Ez a megközelítés az igazságfeltétel-elméletet alapvetően megkülönbözteti a jelentés azon elméleteitől, amelyek szerint a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdéseket elsősorban a nyelvhasználat szempontjából kell megválaszolni (és ez egyben az igazságfeltétel-elmélettel szembeni lehetséges ellenvetés forrása).

De ha már a kérdés így felmerült, vajon lehetséges-e a korábbi kiindulópontból értelmezni valahogy a megértés fogalmát? Próbálkozhatnánk a következővel: megérteni egy kifejezést annyi, mint a jelentését ismerni. Egy kijelentést megérteni tehát annyit tenne, mint tudni, mely feltételek mellett igaz. Itt érdemes lesz felidézni, hogy filozófusaink elsősorban a kísérletező tudós munkáját igyekeztek megalapozni — a tapasztalati tudomány gyakorlatában pedig kézenfekvő a „tudni, hogy milyen feltételek mellett igaz" kívánalmat úgy érteni, hogy „megfigyeléssel eldönthető, hogy a kijelentés igaz-e vagy sem". És íme el is érkeztünk a híres *verifikációs elvhez*:

(V) Egy kijelentés akkor (faktuálisan) értelmes valaki számára, ha az illető tudja, a kijelentés hogyan igazolható, azaz ha tudja, milyen megfigyelések fényében nyilvánítaná a kijelentést igaznak vagy hamisnak.[12]

Az elv legtöbb védelmezője szerint az igazolhatóság kritériuma nem feltétlenül praktikus, hanem inkább *elvi* igazolhatóságot jelent. Nyilván számos olyan kijelentést megértünk, amelyet nem

[12] A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic.* Penguin Books 1971 (1936). 48.

igazoltunk, de amelyet igazolhatnánk, ha vennénk a fáradságot. Egyes kijelentések igazolása viszont komoly gyakorlati akadályokba ütközik: amikor például Ayer a *Language, Truth and Logic* című könyvet írta, nem volt olyan rakéta, amely a Hold másik oldalára eljutott. Ennek ellenére „a Hold másik oldalán hegyek vannak" kijelentést értelmesnek tekintette, ugyanis már ő is tudta, milyen megfigyelések támasztanák alá a kijelentés igazságát, és milyen megfigyelés fényében kellene azt hamisnak nyilvánítanunk. Az igazolástól másfelől nem várjuk el, hogy teljes mértékben konkluzív legyen; ha ezt tennénk, akkor például egyetlen általános induktív kijelentést sem nyilváníthatnánk értelmesnek. De ha tudjuk, milyen megfigyelések lennének relevánsak a „Minden holló fekete" kijelentés igazságának alátámasztásához vagy elutasításához, akkor ez már elegendő a kijelentés értelmességéhez.

A tudományban azonban használatosak olyan kijelentések is, amelyekről rendesen úgy gondoljuk, hogy megfigyeléssel se nem igazolhatók, se nem cáfolhatók: a matematika és a logika kijelentéseiről van szó. Egy fehér holló megfigyelése megcáfolná — vagy legalábbis megkérdőjelezné — a „Minden holló fekete" kijelentést. Vessük ezt össze a következő esettel: öt pár kesztyű fekszik az asztalon, de az egyes kesztyűket megszámolva összesen csak kilenc kesztyűt számolok össze. Ahogy Ayer rámutat, ebben az esetben azt fogom feltenni, hogy eleve nem volt ott öt pár, vagy azt, hogy valaki elvett egy kesztyűt, amíg számoltam, vagy hogy egyszerűen rosszul számoltam — de semmiképpen sem azt, hogy ötször kettő valójában nem tíz. Ha tehát egy tapasztalati megfigyelés látszólag ellentmond egy matematikai vagy logikai állításnak, akkor mindig a megfigyelés körülményeit tesszük felelőssé, és nem az állításban keressük a hibát. „A logikai és matematikai igazságok egyszerűen azért egyetemesen igazak, mert nem engedjük őket bármi másnak lenni", állítja Ayer.[13] Ez pedig szerinte azt mutatja, hogy az ilyen

[13] *I. m.* 103.

igazságok azon elhatározásainkat rögzítik, hogy szimbólumokat bizonyos módon használjunk. A matematika és a logika állításai tehát tautológiák, vagy más kifejezéssel analitikus állítások, ami Ayer definíciójában azt jelenti, hogy *pusztán a bennük szereplő szimbólumok definíciója teszi őket igazzá.* Mivel az analitikus kijelentések a *szimbólumok* használatát illusztrálják, az elképzelés szerint nem mondanak semmit a világról, *tényszerű tartalmuk* egyáltalán nincsen. Ezért szerepelt a verifikáció elvének fenti megfogalmazásában a „faktuálisan értelmes" kitétel; az analitikus állítások nem faktuálisan értelmesek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy értelmetlenek vagy haszontalanok lennének: ugyanis ahogy említettük, arra igen jól megfelelnek, hogy a nyelvhasználat bizonyos sajátosságaira felhívják a figyelmet.

Ayer szerint az analitikus állítások ezen sajátosságának van egy *ismeretelméleti* következménye is, amely egyébként igencsak jól jön a következetes empirizmus mellett kardoskodó logikai pozitivistának. Az empiristának ugyanis felettébb kényelmetlen lenne azt bevallania, hogy az emberi tudásnak vannak olyan területei, amelyek forrása nem az érzéki tapasztalat. Most kiderült, hogy a tapasztalattól függetlenül megismerhető logika és matematika semmit nem mond a világról, és *ezért* nem cáfolhatja vagy igazolhatja őket a tapasztalat. Az empirista így kitarthat amellett a nézet mellett, hogy a világ tényei csak a tapasztalat útján megismerhetőek.

A verifikáció elvének teljes megfogalmazása tehát így hangzik:

(V') Egy kijelentés akkor és csak akkor értelmes, ha vagy analitikus, vagy empirikusan verifikálható vagy falszifikálható.

Fontos megjegyezni, hogy a tézis ebben a formájában nem feltétlenül vetélytársa az igazságfeltétel-elméletnek. A verifikációs elv ugyanis általában megszabja az értelmesség kritériumát, és így elkülöníti az értelmes kifejezéseket az értelmetlenektől — ám arról nem rendelkezik, hogy az így nyert értelmes kifejezések

jelentését *egymástól* mi különbözteti meg. Az igazságfeltétel-elméletnek, mint láttuk, erről volt mondanivalója: egy partikuláris kijelentés jelentését azonosította azokkal a feltételekkel, amelyek mellett a szóban forgó kijelentés igaz. Valójában ezt az elméletet *kombinálhatjuk* a verifikációs elvvel: ekkor azt állítjuk, hogy egy kijelentés jelentése azonos igazságfeltételeivel, de *kizárólag* olyan igazságfeltételeket engedünk meg, amelyeknek fennállása tapasztalati úton eldönthető.

Lehetséges azonban a verifikációs elméletet továbbfejleszteni olyan módon is, hogy a jelentést teljes egészében az igazolás segítségével értelmezzük, mégpedig a következő módon:

(VJ) Egy kijelentés jelentése azonos a mellette szóló tapasztalati evidenciával.[14]

Másképp — és valamivel kevésbé világosan — ezt úgy is szokás megfogalmazni, hogy egy kijelentés jelentése azonos verifikációjának módjával. Ez a tétel — amelyet *verifikációs jelentéselméletnek* nevezhetünk — nem keverendő össze a verifikációs *elvvel*; annál erősebb, és kérdésesebb is. Hogyan is működne ez az elképzelés? Azt, hogy „minden holló fekete", úgy verifikáljuk, hogy megvizsgáljuk az egyes hollók színét: a mondat jelentése az egyes hollók feketeségének megfigyeléséből tevődik össze. Első látásra ez nem tér el nagyon az igazságfeltétel-elmélettől: mindössze az történik, hogy a fenti kiindulópontnak megfelelően a személytelen „körülményekről" — a hollók feketeségéről — áttérünk a nyelvhasználó szerepét előtérbe állító evidenciákra — a hollók feketeségének megfigyelésére. Csakhogy a „minden holló fekete" állítást igazolhatom úgy is, hogy utánanézek a kérdésnek egy madártani kézikönyvben; a könyv lapjainak vizuális tapasztalata azonban nyilván semmilyen kapcsolatban nem áll a kijelentés

[14] Lásd Rudolf Carnap „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül" 11ff. Carnap itt a jelek szerint az igazságfeltétel-elméletet egyenértékűnek tekinti a verifikációs jelentéselmélettel. Mi erről eltérően vélekedünk.

jelentésével. Ahhoz, hogy az elmélet működjön, fel kell tennünk, hogy a kijelentések igazolásának van valamilyen elvileg kitüntetett módja, amely a jelentést megadja — és amely módot képesek vagyunk anélkül meghatározni, hogy eleve felhasználnánk a kijelentés jelentését. Azaz minden állítást egyértelműen le tudunk fordítani elemi megfigyelési kijelentésekre, amelyek igazolása — és így jelentése — már magától értetődően közvetlenül a tapasztalatból származik. Ez nem lesz egyszerű.

Ráadásul effajta nehézségek majdnem elkerülhetetlenül felmerülnek akkor, ha például a múltra vonatkozó állítások jelentését akarjuk értelmezni. Az, hogy a dinoszauruszok növényevők voltak, fosszíliák mikroszkópos vizsgálatával igazolható — vagy hasonló közvetett módszerrel, a dinoszauruszokat ugyanis már nem tudjuk úgy megfigyelni, mint a hollókat. Eszerint a „dinoszauruszok növényevők voltak" *jelentését* a mikroszkóp-lemezekkel kapcsolatos megfigyelési állítások adják meg. De a mikroszkóppal kapcsolatos tapasztalatnak nyilván semmi köze nincsen a mondat jelentéséhez. Ebben az összevetésben az igazságfeltételekre való hivatkozás elsöprően meggyőzőbbnek tűnik.

Vajon melyek azok a kijelentések, amelyek nem elégítik ki a verifikálhatóság kritériumát, és ezért nem értelmesek? A logikai pozitivisták híres-hírhedt nézete szerint a hagyományos metafizika jóformán valamennyi állítása ilyen. Tekintsük például a következő mondatot:

(10) Az Abszolút maga képtelen evolúcióra és haladásra, ámde részt vesz benne.[15]

Mivel lehetetlen megmondani, hogy milyen (tapasztalati) megfigyelés lenne releváns annak eldöntésében, hogy az Abszolút részt vesz-e a haladásban avagy sem, ezért a mondat puszta nonszensz. Van-e akkor egyáltalán értelmes filozófia? Nos, mivel

[15] Ayer példája (*Language, Truth and Logic*, Penguin Books 1971. [1936.] 49), a mondat F. H Bradleytől származik.

a filozófia nyilván nem lehet tapasztalati tudomány, ezért az értelmes filozofálás eszköze csak a nyelvi analízis lehet. A logikai pozitivisták így osztoznak a huszadik századi filozófiának abban a nagyhatású elképzelésében, hogy a filozófia feladata valamiképpen a nyelvhasználat sajátosságainak feltárása. Ayer 1933-ban pár hónapos látogatást tett Bécsben, és a következőképpen számolt be a Bécsi Kör tagjaival való találkozásról Isaiah Berlinnek:

> Wittgensteint mindannyian istenként tisztelik, nem is annyira a *Tractatus* miatt, amelyet némileg metafizikai műnek tekintenek („metafizikai" a lehető legbecsmérlőbb kifejezés), hanem későbbi nézetei alapján, amelyeket (némettudásom gyengesége miatt) nekem magamnak még nem sikerült teljesen elsajátítanom. A filozófia nyelvtan. Ahol te törvényeket említenél, ott ők nyelvtani szabályokról beszélnek. Minden filozófiai kérdés pusztán nyelvi kérdés. És a nyelvi kérdéseket úgy lehet megválaszolni, ha megvizsgáljuk, hogy a kérdéses szimbólumot ténylegesen hogyan *használják*. Az összes németországi kortárs filozófus idióta vagy gazember. Heideggernek még a gondolata is hányingerrel tölti el őket.[16]

Mint oly sok forradalmian egyszerű szellemi programban, a logikai pozitivizmus eszméjében is kétségtelenül van valami vonzó. De mint oly sok forradalmian egyszerű program, a logikai pozitivizmus eszméje is elkerülhetetlenül széttöredezett és elvesztette meggyőző erejét, mihelyt a részletek kidolgozására került a sor. Az egyik központi problémát azzal érzékeltethetjük, ha az elméletet magára a verifikációs elvre próbáljuk meg alkalmazni. Az elv — saját maga szerint — akkor értelmes, ha vagy tapasztalatilag igazolható, vagy analitikus. A verifikációs elv tapasztalati igazolása nyilván reménytelen — ezért azt kell mondanunk, hogy az elvet pusztán a benne szereplő szavak

[16] Ayer levele Isaiah Berlinnek, 1933 február 26. idézi Ben Rogers, *A. J. Ayer. A Life*. Grove Press, New York 2000. 94–95.

jelentése teszi igazzá. Azaz az elv státusza épp olyan, mint mondjuk a „minden agglegény nőtlen" kijelentésé: ha tagadnánk, akkor megszegnénk azokat a szabályokat, amelyek a szavak használatát vezérlik a nyelvben. Ez a verifikációs elv esetében rettentő valószerűtlennek tűnik. Ráadásul a hatodik szakaszban amellett is fogunk érvelni, hogy az analiticitás fent ismertetett koncepciója tarthatatlan.

5. Jelentés és használat

Wittgenstein filozófiai munkásságának első korszakában, a *Tractatusban* a jelentés igazságfeltétel-elméletének egy változatát védelmezte. Később ez az elmélet egyre inkább átadta helyét annak a felfogásnak, amely a jelentést a verifikáció terminusaiban próbálta értelmezni.[17] A késői Wittgenstein nyelvvel kapcsolatos nézeteit — amelyeknek leghíresebb kifejtése a *Filozófiai vizsgálódásokban* található — viszont gyakran szokás a *használat* fogalmára hivatkozva jellemezni.[18] Az alábbiakban jelentés és használat lehetséges összefüggéseiről szólunk egy pár szót.

Mindenekelőtt érdemes tisztázni: tulajdonképpen nincs olyan elmélet, amelyet a fenti igazságfeltétel-elmélethez vagy verifikációs elmélethez hasonlóan a jelentés „használat-elméletének" nevezhetünk. Wittgenstein értelmezői gyakran hívják fel a figyelmet a filozófus idegenkedésére bármilyen „elmélettől", és az a törekvés, hogy mondjuk a jelentést *általában* valami másra vezessük vissza, végképp távol áll fejtegetéseinek szellemétől.

---

[17] Ezt nevezhetjük Wittgenstein „középső" szakaszának, és főként a Waismann által feljegyzett beszélgetések örökítik meg. Wittgenstein ebben az időszakban vallott elképzeléseit Lásd: Brian McGuiness (Szerk.), *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Blackwell, Oxford. 1967. és Suhrkamp, Frankfurt 1984.

[18] A késői Wittgenstein nyelvvel kapcsolatos további nagyhatású elképzeléseiről — a családi hasonlóság fogalmáról és a privátnyelv-argumentumról — az V. fejezetben lesz szó.

Nem véletlen, hogy a *Vizsgálódások* gyakran idézett 43. paragrafusa is nyilvánvaló fenntartásokkal fogalmaz: „Az esetek *nagy* részében — ha nem is *minden* esetben -, amikor a »jelentés« szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése — használata a nyelvben."

A használat-elméletet mint olyat más filozófusnál is hiába keresnénk; számos elmélet van ugyan, amely a kifejezések használati körülményeit valamilyen formában figyelembe veszi, de ez rendszerint a „használat" jóval specifikusabb értelmezésére támaszkodik. Az állítólag a használat eszméje által inspirált elméletek között találkozhatunk olyannyira különböző elméletekkel, mint a verifikációs elméletet, a beszédaktus-elmélet, Quine elmélete, a minimalista igazságelméleteket kiegészítő jelentéselmélet vagy a fogalmi szerep szemantikák különböző válfajai.

De ha a *Vizsgálódásokban* nem lelhető fel a használat-elmélet, akkor mégis mi a használatra való hivatkozás jelentősége? Az egyik értelmezés szerint ennek egyfajta terapeutikus jelentősége van. Az első szakaszban már szerepelt az az Ágoston-idézet, amellyel Wittgenstein a *Vizsgálódásokat* nyitja, és amely a *Vizsgálódások* első mintegy százötven paragrafusában kritizált úgynevezett „ágostoni nyelvkép" forrásául szolgál. A fentiekben az ágostoni nyelvkép lényegének azt tekintettük — Wittgenstein egyes megállapításainak megfelelően —, hogy a nyelv szavai jelentésüket azáltal nyerik, hogy a külvilág dolgaira referálnak. Van azonban az ágostoni nyelvkép lényegének egy másik, jóval általánosabb igényű értelmezése is: eszerint a szó-dolog kapcsolatra való összpontosítás pusztán a *gyökere* annak az elképzelésnek, hogy minden szóhoz egy meghatározott jelentés van rendelve. Ez utóbbi értelmezés szerint a jelentés nem feltétlenül fizikai tárgy, hanem lehet egy mentális vagy egy absztrakt létező is, és Wittgenstein diagnózisa szerint a név — fizikai tárgy viszony *analógiájára* képzeljük el a név - jelentés

viszonyt[19]. Azzal az elképzeléssel, hogy minden szóhoz van rendelve egy „Jelentés" talán nem is az a baj, hogy téves; ahogy a 13. paragrafusban maga Wittgenstein megállapítja:

> Ha azt mondjuk: „a nyelv minden szava jelöl valamit", úgy ezzel egyelőre még egyáltalán semmit sem mondtunk; hacsak pontosan el nem magyaráztuk, hogy milyen megkülönböztetést kívánunk tenni. (Hiszen lehetséges volna, hogy a (8)-as nyelv szavait akarjuk megkülönböztetni az olyan 'jelentés nélküli' szavaktól, amilyenek Lewis Carroll költeményeiben fordulnak elő, vagy az olyan szavaktól, mint a „trillárom-trillárom" egy dalban.)

Bizonyos körülmények között hasznos lehet azt mondani, hogy egyes szavaknak *van jelentése*, másoknak nincsen. Wittgenstein aggodalma esetleg inkább az, hogy az ágostoni nyelvkép alkalmatlan lesz például arra, hogy a nyelvnek az életünkben betöltött szerepét magyarázza. Alkalmasint ezért hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyelvi kifejezések milyen sokrétű funkciót tölthetnek be a kommunikációban; hogy az uniformizáló kísérletek mennyire nincsenek tekintettel a nyelv rendkívül változatos *használatára*.

A „használat" szlogent néha így fogalmazzák meg: egy szó jelentését ismerni annyi, mint tudni, hogyan használjuk a nyelvben[20]. Ebben bizonyosan van valami. Ámde hamar kiderül, hogy egy kifejezés használatának körülményei számos olyan elemet is tartalmaznak, amelyet rendesen nem tartunk a jelentés-

[19] Egy ilyen értelmezéshez lásd például Hans-Johann Glock, *A Wittgenstein Dictionary*. Blackwell Publishers 1996. 42–43. Egy klasszikus példája az ilyen értelemben felfogott ágostoni nyelvképnek az az elmélet, mely szerint minden szó jelentése egy *idea*. Lásd Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története*. Áron Kiadó, Bp. 2000. 100.

[20] Lásd: John Skorupski, „Meaning, use and verification" in: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford. 1997. 30.

sel kapcsolatosnak. Íme néhány triviális példa mondjuk a „botritiszises penészedés" kifejezés néhány használatára, aminek nincs sok köze a jelentéshez:

> valaki a kifejezést arra használja, hogy borászati jártasságával felvágjon[21],
> van, aki jelszóként használja,
> van, aki arra használja, hogy valakinek a fülébe kiabálva jól megijessze,
> megint más valaki egy nyelvfilozófiai könyvben példaként használja.

De nem is kell ilyen szélsőséges példákhoz folyamodni: például a „zsaru" és „rendőr" szavak jelentése vélhetően azonos, de nyilván a a másodikat olyan körülmények között is szokás használni, amikor az elsőt soha. Az, hogy egy szó szleng, hivatalos, obszcén, felkapott, divatjamúlt, irodalmi, és így tovább, nyilván nagyon nagy mértékben befolyásolja azt, hogy a szót milyen körülmények között használjuk. Ám ezek a vonások nem feltétlenül befolyásolják a szavak jelentését.

Persze támadhat az az ötletünk, hogy a használat körülményeiből esetleg ki lehet azokat válogatni, amelyek viszont tényleg relevánsak a kifejezés jelentésének meghatározásakor: esetleg lesznek olyan *alapvető szabályszerűségek*, amelyek segítségével a jelentés értelmezhető. Érdemes egyébként teljes egészében idézni itt a 43. paragrafust: „Az esetek *nagy* részében – ha nem is *minden* esetben –, amikor a »jelentés« szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben. És egy név *jelentését* olykor úgy magyarázzuk, hogy rámutatunk a *hordozójára*."

A kiegészítés az alábbi ötletet sugallja: ha egy név használatát irányító alapvető szabályszerűségre akarunk rámutatni, akkor

[21] Ennek persze valami köze van a kifejezés jelentéséhez, de ez a használati körülmény nem különbözteti meg a többi, nyilván eltérő jelentésű borászati szakkifejezéstől.

talán a következő alkalmas lesz: a „Jane Austen" nevet arra használjuk, hogy egy bizonyos személyt – történetesen Jane Austent – vele megnevezzünk. Ezzel visszajutottunk a jó öreg referenciális elmélet alapgondolatához, egy „arra használjuk" kitétellel megfejelve. Ebből az derül ki, hogy az igazi munka voltaképp akkor kezdődik, amikor a használat releváns körülményeit meg akarjuk állapítani. A fent idézett paragrafust parafrazeálva tehát alkalmasint a következőt mondhatnánk: „Ha azt mondjuk: »a szó jelentése a használata a nyelvben«, úgy ezzel egyelőre még egyáltalán semmit sem mondtunk; hacsak pontosan el nem magyaráztuk, hogy milyen megkülönböztetést kívánunk tenni."

6. Analiticitás

6.1 Analiticitás, aprioritás, szükségszerűség

Az analiticitás fogalma számos félreértéshez vezethet és vezetett, ezért érdemes lesz egy kis kitérőt tenni a fogalom tisztázására. A mondatok vagy állítások osztályozásánál gyakran találkozunk három kategória-párral: szükségszerű és kontingens; a priori és a posteriori; analitikus és szintetikus. A szokásos értelmezés szerint az első pár *metafizikai* kategóriákat jelöl, arra utal tehát, hogy a dolgok hogyan vannak. Szükségszerűen igaz az, ami igaz, és nem is lehetett volna másképpen, vagy más kifejezéssel, ami minden lehetséges világban igaz; esetlegesen igaz az, ami igaz ugyan, de lehetett volna másképp is. A szükségszerű állításokra példaként a logika vagy matematika állításait szokás felhozni. A második kategória-pár *ismeretelméleti* szempontból osztályozza az állításokat: az a priori állítások a tapasztalattól függetlenül tudhatók, az a posteriori állításokat a tapasztalat alapján tudjuk. Rendszerint a matematika és logika állításait a prioriaknak tekintjük. Ahogy említettük, ezek az állítások sokak szerint szükségszerűek is, és egészen a huszadik